

Guglielmo Cavallo, Roger Chartier (επιμέλεια)

Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο

Επιστημονική επιμέλεια-εισαγωγή
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΠΑΝΟΥ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Περιεχόμενα

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση	9
Εισαγωγή των Guglielmo Cavallo και Roger Chartier	17
1 <i>Jesper Svenbro</i>	
Η αρχαϊκή και κλασική Ελλάδα. Η επινόηση της σωπηλής ανάγνωσης	53
2 <i>Guglielmo Cavallo</i>	
Μεταξύ ειλητάριου και κώδικα. Η ανάγνωση στον ρωμαϊκό κόσμο	83
3 <i>Malcolm Parkes</i>	
Ανάγνωση, γραφή, ερμηνεία του κειμένου. Μοναστικές πρακτικές του πρώιμου Μεσαίωνα	113
4 <i>Jacqueline Hamesse</i>	
Το πρότυπο της ανάγνωσης την εποχή του σχολαστικισμού	129
5 <i>Paul Saenger</i>	
Η ανάγνωση στον ύστερο Μεσαίωνα	151
6 <i>Robert Bonfil</i>	
Η ανάγνωση στις εβραϊκές κοινότητες της Δυτικής Ευρώπης κατά το Μεσαίωνα	185
7 <i>Anthony Grafton</i>	
Ο ουμανιστής ως αναγνώστης	221
8 <i>Jean-François Gilmont</i>	
Μεταρρύθμιση και ανάγνωση	259
9 <i>Dominique Julia</i>	
Αναγνώσματα και Αντιμεταρρύθμιση	291

10 <i>Roger Chartier</i>	
«Λαϊκά» αναγνώσματα και «λαϊκοί» αναγνώστες. Από την Αναγέννηση έως τον 18ο αιώνα	331
11 <i>Reinhard Wittmann</i>	
Μια επανάσταση της ανάγνωσης στα τέλη του 18ου αιώνα;	349
12 <i>Martyn Lyons</i>	
Οι νέοι αναγνώστες του 19ου αιώνα. Γυναίκες, παιδιά, εργατική τάξη	377
13 <i>Armando Petrucci</i>	
Ανάγνωση για την ανάγνωση. Ένα μέλλον για την ανάγνωση	411
Βιβλιογραφία	435

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση

Πιστεύω ότι η ανάγνωση είναι μια μορφή ευτυχίας.¹

Χόρχε Λουίς Μπόρχες

Σε μια μεταβαλλόμενη εποχή όπως η σημερινή, ανακύπτουν ερωτήματα και τίθενται ζητήματα για τις αναγνωστικές τακτικές και συμπεριφορές, για τις αναγνωστικές συνήθειες συγκεκριμένων ομάδων, όπως για παράδειγμα των παιδιών και των εφήβων, για το ρόλο της αναγνωστικής πολιτικής και την εξέλιξη, ακόμα και την «επιβίωση» του έντυπου βιβλίου και της ανάγνωσης. Έρευνες για την αναγνωστική συμπεριφορά προκαλούν συζητήσεις και αναλύσεις, ενώ η ανάγκη για μια αποτελεσματική αναγνωστική πολιτική, η οποία οφείλει να στοχεύει σε όσο το δυνατόν περισσότερες και ευρύτερες ομάδες του πληθυσμού, επισημαίνεται διαρκώς.

Γεγονός αποτελεί ότι οι νέες τεχνολογίες της πληροφόρησης και το διαδίκτυο επέφεραν σημαντικές αλλαγές στην επικοινωνία, τη διάδοση της πληροφορίας, τη διάχυση της γνώσης, τη διεξαγωγή του επιστημονικού διαλόγου, την έρευνα και την εκπαιδευτική διεργασία. Άλλωστε, το μέσο διάδοσης της πληροφορίας και της γνώσης οριοθετεί σε κάθε κοινωνία και εποχή τις μεταβολές, διαμορφώνοντας ιδεολογίες και συμπεριφορές. Δημιουργώντας κάθε φορά νέες τακτικές και συνήθειες, που συχνά υπαγορεύονται από πρακτικούς λόγους, οδηγεί σε μεταβολή –άλλοτε σταδιακή, άλλοτε ραγδαία– των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών δεδομένων. Η μετάβαση από το χειρόγραφο στο έντυπο βιβλίο κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα χαρακτηρίστηκε ως «επανάσταση»², ακριβώς λόγω των μεγάλων μεταβολών που η νέα δυνατότητα μαζικής παραγωγής των κειμένων επέφερε. Οι μεταβολές στους όρους παραγωγής, διακίνησης και διάδοσης της πληροφορίας και της γνώσης οδήγησαν σε επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών δεδομένων. Ταυτόχρονα, επέφεραν αλλαγές στο διάλογο, την πολιτική και εκπαιδευτική διεργασία, την επιστήμη, και

1. Μπόρχες, Χόρχε Λουίς (2004), «Το βιβλίο», στο *Έμπνευση και δημιουργία*, επιμ. Α. Σταθοπούλου, Αθήνα: Printa, σσ. 271-283.

2. Eisenstein, Elizabeth (2004), *Η τυπογραφική επανάσταση στις απαρχές της νεότερης Ευρώπης*, μτφρ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη: Τυποφιλία.

τελικά –διευρύνοντας τους ορίζοντες– μετέβαλαν τον τρόπο που ο άνθρωπος αντιμετώπιζε την πραγματικότητα αλλά και τον εαυτό του. Μέσω της μαζικής παραγωγής των κάθε είδους αναγνωσμάτων, ενδυναμώθηκε η ορθολογική αντίληψη στις προσεγγίσεις του ατόμου και των συλλογικοτήτων για τα φιλοσοφικά, επιστημονικά και κοινωνικά ζητήματα της εκάστοτε εποχής.

Το βιβλίο ως «κείμενο» και ως «αντικείμενο», καθώς και οι αναγνωστικές τακτικές και αντιλήψεις εκφράζουν το εκάστοτε ιστορικό πλαίσιο το οποίο είχε υπαγορεύσει και καθορίσει τις όποιες αλλαγές. Η αναγνωστική συμπεριφορά, από τη μία πλευρά, και ο τρόπος παραγωγής και κυρίως διάδοσης των κειμένων, από την άλλη, βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση διαμορφώνοντας νοοτροπίες, συνήθειες, στάσεις και ιδεολογίες. Η μετάβαση από τη μεγαλόφωνη στη σιωπηλή ανάγνωση δημιούργησε κατά την Αναγέννηση αλλά και στη συνέχεια νέα δεδομένα στη διαμόρφωση της αισθητικής και της τυπολογίας του βιβλίου. Η εδραίωση της σιωπηλής ανάγνωσης ως κυρίαρχου τρόπου ανάγνωσης σηματοδότησε μια διαφορετική διαχείριση του χρόνου και του χώρου εκ μέρους του αναγνώστη, προερχόμενη από την ελευθερία στην επιλογή του κειμένου, αλλά και από τον τρόπο ανάγνωσής του³. Επίσης, επαναπροσδιόρισε τη σχέση του αναγνώστη με το συγγραφέα, καθώς και τους τρόπους πρόσληψης και επεξεργασίας του κειμένου⁴. Κατά την «επανάσταση της ανάγνωσης» τον 18ο αιώνα, με τη διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού και τη διαμόρφωση «νέων» ομάδων αναγνωστών από γυναίκες, παιδιά και εργαζόμενους, δημιουργήθηκαν νέοι όροι στην παραγωγή και τη διακίνηση των εντύπων. Η «πορεία» του κειμένου από το συγγραφέα στον αναγνώστη συναρτάται, συνελώς, από τη διαθέσιμη κάθε φορά τεχνολογία.

Αναμφίβολα, η σχέση του αναγνώστη με το κείμενο εξαρτάται από τη σχέση του με το μέσο από το οποίο διαβάσει. Η τυπολογία του μέσου διάδοσης της γνώσης προσδιορίζει, λόγω πρακτικών καταρχήν παραμέτρων, τις συνθήκες και τις πρακτικές ανάγνωσης. Το έντυπο βιβλίο διαμόρφωσε και στη συνέχεια παγίωσε συνήθειες και συμπεριφορές, και διατηρεί μέχρι σήμερα τη δύναμή του, αποτελώντας ένα παραδοσιακό, δυναμικό, δοκιμασμένο μέσο. Επιπροσθέτως, εξακολουθεί να συνδέεται και με έναν ορισμένο τρόπο ανάγνωσης, ο οποίος υπαγορεύεται, μεταξύ άλλων, από ζητήματα καλαισθησίας και ιδεολογίας. Η «εικόνα» του αναγνώστη ο οποίος διαβάσει σε ποικίλους χώρους συνδέεται με ορισμένα κοινωνικά και ιδεολογικά πρότυπα, τα οποία έχουν καθορίσει σε μεγάλο βαθμό το σύστημα αξιών στον δυτικό πολιτισμό.

Οι ηλεκτρονικές και ψηφιακές δημοσιεύσεις θεωρήθηκε αρχικά ότι ενδεχομένως θα σημάδωνουν την παρακμή ακόμα και την κατάργηση του έντυπου βιβλίου⁵. Αντίθετα με τις δυσοιήνες

3. Steiner, George (2002), «Ο σπάνιος αναγνώστης», στο *Αξόδευτα πάθη*, μτφρ. Κ. Σχινά, Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 21-45· Barbier, Frederic (2001), *Ιστορία του βιβλίου*, μτφρ. Μ. Παπαηλιάδη, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 153-155.

4. Chartier, Roger (1994), *The Order of Books. Readers, Authors and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, μτφρ. Lydia G. Cochrane, Cambridge: Polity Press· Ong, Walter (2001), *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη. Η εκτεχνολόγηση του λόγου*, μτφρ. Κ. Χατζηκυριάκου, επιμ. Θ. Παραδέλλης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 167-188· Olson, David R. (2003), *Ο κόσμος πάνω στο χαρτί. Οι εννοιικές και νοητικές επιπτώσεις της γραφής και της ανάγνωσης*, μτφρ. Ι.Φ. Βλαχόπουλος, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 149-165.

5. Για τον προβληματισμό, βλ. Μπέρκετς, Σβεν (1997), *Οι ελεγείες του Γουτεμβέργιου. Η μοίρα της ανάγνωσης στην ηλεκτρονική εποχή*, μτφρ. Α. Εξαρχοπούλου, Αθήνα: Καστανιώτης· Bolder, Jay David (2004), *Οι μεταμορφώσεις της γραφής. Υπολογιστές, υπερκείμενο και αναμορφώσεις της τυπογραφίας*, μτφρ. Δ. Ντούνας, Αθήνα: Μεταίχμιο.

αυτές εκτιμήσεις, το έντυπο βιβλίο όχι απλώς επιβιώνει, αλλά παρουσιάζει άνθηση, παράλληλα με τις ψηφιακές-ηλεκτρονικές δημοσιεύσεις⁶. Χαρακτηριστικό είναι ότι, όσον αφορά την ελληνική εκδοτική βιομηχανία, κατά την τελευταία δεκαετία παρατηρείται σημαντική αύξηση της ετήσιας παραγωγής τίτλων, οι οποίοι το 2006 ξεπέρασαν τις 9.000 νέες εκδόσεις⁷.

Οι μεταβολές στην εκδοτική βιομηχανία, όπως διαμορφώθηκαν και εξακολουθούν να διαμορφώνονται, δημιουργούν νέους όρους παραγωγής, διακίνησης και προώθησης των τίτλων, οριοθετώντας την εκδοτική και πολιτική του βιβλίου σε ένα σύγχρονο περιβάλλον. Διεθνώς, οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές εκδοτικών οίκων, η παντοδυναμία ορισμένων εκδοτικών συγκροτημάτων ή ομίλων που δραστηριοποιούνται στο χώρο της ψυχαγωγίας και της ενημέρωσης, οι νέες μέθοδοι προώθησης και διαφήμισης, οι συνεργασίες, ο ρόλος των αλυσίδων-βιβλιοπωλείων, η συχνά αναφερόμενη έμφαση στα εμπορικά κριτήρια αποτελούν, μεταξύ άλλων, μερικές από τις όψεις της σύγχρονης εκδοτικής βιομηχανίας.

Μια διαχρονική όψη των εκδόσεων στοιχειοθετείται από τις ακαδημαϊκές εκδόσεις, τους ανεξάρτητους εκδότες και τους παραδοσιακούς εκδοτικούς οίκους, που εξακολουθούν σε πολλές περιπτώσεις να είναι οικογενειακές επιχειρήσεις. Τα γνωρίσματα αυτά είναι εμφανή και σε μικρές (λόγω της γλώσσας) αγορές βιβλίου, όπως είναι για παράδειγμα η ελληνική⁸. Άλλωστε, παράδοση και καινοτομία διαχρονικά εναρμονίζονταν στην εκδοτική βιομηχανία. Διαχρονικά γνωρίσματα εντοπίζονται στην ιστορία της ανάγνωσης, όπως και στον εκδοτικό χώρο. Φαινόμενα, που τείνουν να θεωρούνται σύγχρονα, έχουν τις καταβολές τους στο παρελθόν και ουσιαστικά αποτελούν τη συνέχεια ή την επανάληψη, σε διαφορετικές βέβαια συνθήκες, παλαιών γνωρισμάτων. Τα συγκεκριμένα διαχρονικά γνωρίσματα, όταν εντοπιστούν και μελετηθούν, μπορούν να λειτουργήσουν ως ένα από τα μέσα για την κατανόηση και την ερμηνεία των σύγχρονων φαινομένων, αλλά και για την αποτίμηση των αναγκών και των προσδοκιών. Υπό αυτό το πρίσμα, η γνώση του παρελθόντος και η επισήμανση των διαχρονικών γνωρισμάτων της ανάγνωσης αποτελούν έναν σημαντικό οδηγό, τόσο για την εξέταση και την ερμηνεία των σημερινών συνθηκών στον εκδοτικό χώρο όσο και για το σχεδιασμό και τη χάραξη αποτελεσματικής εκδοτικής πολιτικής.

Η ιστορία της ανάγνωσης, μέσα από την επισταμένη και εξελικτική μελέτη των τακτικών ανάγνωσης, της αναγνωστικής συμπεριφοράς και αντίληψης, των ίδιων των αναγνωσμάτων και των τρόπων παραγωγής και διάθεσής τους, καθώς και του ιστορικού πλαισίου, αποτελεί ερευνητικό ζητούμενο και σημαντικό τομέα των ιστορικών και άλλων σπουδών, συμπεριλαμβανομένης της επιστήμης της πληροφόρησης. Επίσης, η διαμόρφωση πολιτικών για την ανάγνωση από εθνικούς και διεθνείς φορείς όπως η Ουνέσκο, από βιβλιοθήκες, εθνικά κέ-

6. Μπάνου, Χριστίνα (2006), «Διαχρονικά γνωρίσματα της εκδοτικής βιομηχανίας. Μια πρώτη προσέγγιση», *Ηυφέν*, τ. 6, σσ. 7-24.

7. ΕΚΕΒΙ (Μάιος 2007), *Η βιβλιοπαραγωγή στην Ελλάδα. 2006*, Αθήνα: ΕΚΕΒΙ, σ. 2. Ετήσιος αριθμός νέων και πρώτων εκδόσεων: 9.209.

8. Banou, Christina (2005/2006), «Money and Taste: New Roles for the Greek Publishers in a Changing Era», *The International Journal of the Book*, τόμ. 3, αριθμ. 2, σσ. 39-46.

ντρα βιβλίου, εκδοτικούς οίκους καθώς και κρατικούς και μη φορείς προϋποθέτει τη γνώση και την ερμηνεία του παρελθόντος.

Τα ερωτήματα για τις «πλήρεις» ή «νεκρές» ή «ζωντανές» αναγνώσεις⁹, για την «ενταπτική» και «εκτεταμένη» ανάγνωση αποκτούν σήμερα νέες διαστάσεις. Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς αν η «ημιπροσεκτική» ανάγνωση, όπως την είχε περιγράψει ο Steiner ήδη από τη δεκαετία του 1970¹⁰, λαμβάνει χώρα στις ημέρες μας, καθώς η πληθώρα των δημοσιευμάτων και των πληροφοριών οδηγεί σε νέους τρόπους διαχείρισης και αξιολόγησης των κειμένων. Επιπροσθέτως, ερευνητικά ζητούμενα αποτελούν, μεταξύ άλλων, ζητήματα όπως η συχνότητα των αναγνώσεων, το είδος και τα κριτήρια επιλογής των αναγνωσμάτων, το αναγνωστικό γούστο, οι τρόποι ενημέρωσης του κοινού, ο ρόλος των εκδοτικών οίκων, των βιβλιοπωλείων και των βιβλιοθηκών.

Η *Ιστορία της ανάγνωσης στον δυτικό κόσμο*, σε επιμέλεια G. Cavallo και R. Chartier, αποτελεί ένα σημαντικό, κλασικό πλέον έργο, το οποίο από την πρώτη κιόλας έκδοσή του στα γαλλικά και στα ιταλικά προώθησε τον επιστημονικό διάλογο για τα θέματα της ανάγνωσης. Το παρόν έργο αποτελείται από την Εισαγωγή και δεκατρία κείμενα, καθένα από τα οποία καλύπτει μια ορισμένη χρονική περίοδο και πραγματεύεται συγκεκριμένα ζητήματα για την ανάγνωση, σκιαγραφώντας τις μεταβολές στις αναγνωστικές συνήθειες, αντιλήψεις και μεθόδους. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται για την ανάγνωση το πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Γραμμένα από ειδικούς για την ανάγνωση επιστήμονες, τα κείμενα αποτελούν μια ολοκληρωμένη προσέγγιση υπό τη μορφή συλλογικού τόμου, ο οποίος εξετάζει τις αλλαγές λόγω του εκάστοτε μέσου της ανάγνωσης, και εστιάζει στην παραγωγή και τη διακίνηση των κειμένων, με παράλληλη αναφορά στις βιβλιοθήκες. Ιδιαίτερα για τις τελευταίες, παρουσιάζεται η εξέλιξή τους και σκιαγραφείται ο ρόλος που κλήθηκαν σε κάθε περίπτωση να διαδραματίσουν. Με αυτό τον τρόπο, ο συλλογικός τόμος καλύπτει την ιστορία της ανάγνωσης από την αρχαιότητα έως σήμερα.

Η ιστορία της ανάγνωσης στην Ελλάδα αποτελεί ερευνητικό ζητούμενο και γνωστικό αντικείμενο πανεπιστημιακών τμημάτων, όπως το Τμήμα Αρχαιολογίας-Βιβλιοθηκονομίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Ιδιαίτερα, κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες το επιστημονικό ενδιαφέρον για την ιστορία της ανάγνωσης, κυρίως στο πλαίσιο της έρευνας για το βιβλίο και την τυπογραφία, ολοένα αυξάνεται. Αυτό καθίσταται φανερό από τις μονογραφίες, τα άρθρα και τη διεξαγωγή ειδικών συνεδρίων για το βιβλίο και την τυπογραφία¹¹.

9. Barthes, Roland (2005), *Απόλαυση – γραφή – ανάγνωση*, μτφρ. Α. Κόρκα, επιμ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 21-22.

10. Steiner, George (2002a), *Περί δυσκολίας*, μτφρ. Ν. Ρούσσο, Αθήνα: Ψυχογιός, σσ. 261-282.

11. Βλ. ενδεικτικά Κουμαριανού, Αικατερίνη – Δρούλια, Λουκία – Layton, Εντρο (1986), *Το ελληνικό βιβλίο. 1476-1830*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος· Στάκος, Κ. Σπ. (1989), *Χάρτα της ελληνικής τυπογραφίας: Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική αναγέννηση της Δύσης*, Αθήνα: Κότινος· Layton, Εντρο (1994), *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Venice: Hellenic Institute of Byzantine and Postbyzantine Studies· Ηλιού, Φίλιππος (2005), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης· Πλουμίδης, Γεώργιος (1969), *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα· Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος (1995), *Η σχολική βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα. Η βιβλιοθήκη του*

Η έρευνα και οι σπουδές για την ιστορία της εκδοτικής βιομηχανίας, του βιβλίου και της τυπογραφίας έδωσαν ώθηση στην ιστορία της ανάγνωσης¹². Η μελέτη της αναγνωστικής συμπεριφοράς και των πρακτικών ανάγνωσης επικουρεί τόσο την παραγωγή και προώθηση των δημοσιευμάτων όσο και την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων, όπως ο αναλφαριθμητισμός, η αδιαφορία για την ανάγνωση, αλλά και η βία και οι ανισότητες.

Στην Ελλάδα, η χάραξη μιας αποτελεσματικής αναγνωστικής πολιτικής σε κεντρικό επίπεδο, είτε από φορείς όπως το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου είτε από πανεπιστήμια, βιβλιοθήκες, σχολεία, εκδοτικούς οίκους, μουσεία, μη κυβερνητικές οργανώσεις, επιβάλλει, εκτός από τη βιβλιογραφική ενημέρωση, και τη μετάφραση ειδικών έργων στα ελληνικά. Επίσης, οι ιδιαιτερότητες του ελληνικού έντυπου βιβλίου, όπως διαμορφώθηκαν λόγω της γλώσσας, της αισθητικής παράδοσης αλλά και της ιστορίας του¹³, δηλώνουν την ανάγκη έρευνας και συγγραφής μιας «ελληνικής» ιστορίας της ανάγνωσης. Επιπλέον, στην ελληνική εκδοτική βιομηχανία¹⁴ αναγνωρίζεται πλέον η ιστορία και γενικότερα η έρευνα για την ανάγνωση ως εργαλείο, τόσο για την κατανόηση των σημερινών δεδομένων και των εξελίξεων όσο και για τη δημιουργία εκδοτικής πολιτικής αλλά και αποτελεσματικής προώθησης των εκδόσεων. Οι έλληνες εκδότες, ειδικότερα, καλούνται να αντεπεξέλθουν στις «νέες» συνθήκες και να αξιοποιήσουν τις νέες δυνατότητες και προκλήσεις, έχοντας ως οδηγό, όπως το θέτει ο Schiffrin και ο Epstein, την παράδοση, τη βαθιά εμπειρία, τη γνώση και το γούστο¹⁵.

Οι έλληνες αναγνώστες, από την άλλη πλευρά, διανύοντας μια μεταβατική εποχή, όπως αυτή διαμορφώνεται με τους όρους της παγκοσμιοποίησης, καλούνται με τη σειρά τους να διαχειριστούν και να αξιολογήσουν την πληθώρα των διαθέσιμων δημοσιευμάτων. Τα μέσα ενημέρωσης, η λογοτεχνική κριτική, τα βιβλιοπωλεία και η διαφήμιση διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αξιολόγηση και επιλογή των προς αγορά και ανάγνωση τίτλων. Πρόσφατες έρευνες αναγνωστικής συμπεριφοράς¹⁶ κατέδειξαν τις ιδιαιτερότητες της αναγνωστικής συμπεριφοράς των Ελλήνων.

Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935), Αθήνα: Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1982· Πρακτικά 1ο Παγκόσμιο Συνέδριο Τυπογραφίας και Οπτικής Επικοινωνίας. Ιστορία. Θεωρία. Εκπαίδευση. Θεσσαλονίκη 26-30 Ιουνίου 2002 (2004), Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας· Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος - 19ος αιώνας (2004), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001, Αθήνα: Κότινος· Λεοντσίνη, Μαίρη (επιμ.) (2000), Όψεις της ανάγνωσης, μτφρ. από τα αγγλικά Κ. Αθανασίου, μτφρ. από τα γαλλικά Φ. Σιάτσιτας, Αθήνα: Νήσος.

12. Βλ. Febvre, Lucien – Martin, Henri-Jean (1976), *The Coming of the Book. The Impact of Printing. 1450-1800*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Verso· Eisenstein, ό.π.· Barbier, ό.π.· Johns, Adrian (1998), *The Making of the Book. Print and Knowledge in the Making*, Σικάγο και Λονδίνο: The University of Chicago Press.

13. Ηλιού, ό.π.· Κουμαριανού, ό.π.· Layton, ό.π.

14. Banou, Christina (2005/2006), «Money and Taste: New Roles for the Greek Publishers in a Changing Era», *The International Journal of the Book*, τόμ. 3, αριθμ. 2, σσ. 39-46.

15. Schiffrin, André (2001), *The Business of Books. How the International Conglomerates Took Over Publishing and Changed the Way We Read*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Verso· Epstein, Jason (2001), *Book Business. Publishing. Past, Present and Future*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο: W.W. Norton & Company.

16. EKEBI (2004), Πανελλήνια Έρευνα Αναγνωστικής Συμπεριφοράς, διαθέσιμο στο <http://www.ekebi.gr/erevnes/anagn04/index.htm> (τελευταία πρόσβαση 1.6.2007). Επίσης βλ. Ολένογλου, Άννα-Μαρία και Μπάνου, Χριστίνα (2007), «Διερεύνηση της αναγνωστικής συμπεριφοράς των ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών: Η περίπτωση του Ιονίου Πανε-

Πάντως, η σύγχρονη πρόκληση, είτε πρόκειται για ανάγνωση στο έντυπο είτε στην οθόνη του υπολογιστή, αφορά τη δημιουργία και τη διαμόρφωση νέων αναγνωστών, μέσω της «ανάπτυξης» αυτού που ονομάζουμε αναγνωστικό γούστο (reader development). Καθώς η έντυπη και η ψηφιακή-ηλεκτρονική δημοσίευση συνυπάρχουν, οι προκλήσεις είναι πολλές, ενώ οι δυνατότητες μπορούν να καταστούν απεριόριστες. Όπως γράφει ο Philippe Sollers: «υπάρχει ένας θεός της γραφής και της ανάγνωσης, ένας θεός σιωπηλός, εγγύς, κρυμμένος. Ένας ακούρατος θεός από μελάνι και ανάσα που διαπερνά τους τοίχους, το ξύλο, το κερί, τις οθόνες που ακτινοβολούν, ένας θεός κρυπτογραφημένος στα κύτταρα»¹⁷. Αυτός, συνεπώς, ο ακούρατος θεός της γραφής και της ανάγνωσης, ο οποίος διαχρονικά προσδιορίζει και καθορίζει τον δυτικό πολιτισμό, είναι εκείνος που ώθησε τον Δον Κιχώτη να ξεκινήσει για τις περιπέτειες και τις αναζητήσεις του, και βέβαια να μπει στο τυπογραφείο στη Βαρκελώνη, όπου είδε να τυπώνεται το βιβλίο στο οποίο είναι ο ήρωας. Είναι ο θεός που έκανε την Emily Dickinson να γράψει ότι «σαν το Βιβλίο δεν υπάρχει Φρεγάδα / Να Μας πάει σε Χώρες μακριά...»¹⁸. Και είναι ο ίδιος ο οποίος προσδιορίζει και σήμερα την αναγνωστική συμπεριφορά στην Ελλάδα και διεθνώς, προσπαθώντας, όπως σε κάθε εποχή, να καλλιεργήσει τη φιλιαναγνωσία και το αναγνωστικό γούστο. Σημαντική, άλλωστε, παράμετρο αποτελεί το ότι η ανάγνωση οδηγεί στη συγγραφή. Οι συγγραφείς είναι πρωτίστως αναγνώστες. «Η ανάγνωση, η αγάπη για το διάβασμα, είναι εκείνη που σε κάνει να ονειρεύεσαι να γίνεις συγγραφέας» λέει η Susan Sontag¹⁹. Η αξιοποίηση της γνώσης του παρελθόντος μπορεί, λοιπόν, να συμβάλει στον επαναπροσδιορισμό των σημερινών προτεραιοτήτων.

Όσον αφορά την ελληνική βιβλιογραφία για την ιστορία της ανάγνωσης, οι μεταφρασμένοι στα ελληνικά τίτλοι είναι ελάχιστοι, όπως συνάγεται από τη βιβλιογραφία στο τέλος του τόμου, όπου προστέθηκαν και σημειώνονται οι ελληνικές μεταφράσεις. Ένα μέρος του κενού αυτού φιλοδοξεί να καλύψει το ανά χείρας έργο, με την ελπίδα να ακολουθήσουν και άλλοι τίτλοι. Βεβαίως, ένα συλλογικό έργο όπως αυτό των Cavallo – Chartier είναι ένα έργο σύνθετο, που παρουσιάζει ιδιοτυπίες για τη μετάφραση και την επιμέλεια, έχοντας πάντοτε κατά νου τις ανάγκες και τις προσδοκίες του έλληνα αναγνώστη. Η επιστημονική επιμέλεια φρόντισε για την απόδοση της επιστημονικής ορολογίας στα ελληνικά. Ένα ακόμα σημαντικό ζήτημα αφορά την εξοικείωση του έλληνα αναγνώστη με τα ιστορικά γεγονότα και τις προσωπικότητες, όπως αναφέρονται σε πολλά από τα κεφάλαια του τόμου. Κρίθηκε, συνεπώς, σκόπιμη η παράθεση κάποιων επεξηγηματικών σημειώσεων ώστε να αποσαφηνιστούν ορισμένα γεγονότα και πρόσωπα που ενδεχομένως δεν είναι τόσο γνωστά στον έλληνα ειδικό και γενικό αναγνώστη. Τέλος, δόθηκε έμφαση στη γλωσσική

πιστημίου», στο *Πρακτικά του 16ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Πειραιάς, 1-3.10.2007*. Ο ανθρόπινος παράγοντας στη διαμόρφωση της σημερινής και της μελλοντικής βιβλιοθήκης, Πειραιάς: Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Πειραιάς, σσ. 561-577.

17. Σολλέρς, Φίλιπ (2001), *Σταθερό πάθος*, μτφρ. Κ. Κατσουλάρης, Αθήνα: Εκκρεμές, σ. 79.

18. Dickinson, Emily (2000), *Η ποιήτρια των επόμενων εποχών*, μτφρ. Κ. Ιωάννου, Αθήνα: Κρωπία, σσ. 206-207.

19. Sontag, Susan (2002), *Where the Stress Falls*, Λονδίνο: Vintage, σ. 265.

και επιστημονική συνέπεια και συνέχεια μεταξύ των διαφορετικών κεφαλαίων, διατηρώντας, βεβαίως, πάντοτε την ιδιαιτερότητα του ύφους του κάθε συγγραφέα και με σεβασμό στην πραγματευόμενη ιστορική περίοδο.

Κλείνοντας, οφείλω να επισημάνω το «δύσκολο» και πάντως ιδιαίτερο έργο της μετάφρασης των κεφαλαίων της *Ιστορίας της ανάγνωσης στον δυτικό κόσμο* από τα γαλλικά (πέντε κείμενα), αγγλικά (τέσσερα κείμενα), ιταλικά (τρία κείμενα) και γερμανικά (ένα κείμενο), καθώς και της Εισαγωγής από τα γαλλικά και τα ιταλικά. Το κάθε κείμενο είχε τις δικές του «ιδιαιτερότητες» ανάλογα με τη γλώσσα, την πραγματευόμενη περίοδο, τον τρόπο γραφής του συγγραφέα, την απόδοση ονομάτων και όρων. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον εκδότη, τους υπεύθυνους του εκδοτικού οίκου και τους μεταφραστές για την άριστη συνεργασία, η οποία μετέβαλε την προετοιμασία του βιβλίου αυτού σε ένα δημιουργικό ταξίδι με επικοινωνιακές αναζητήσεις και συζητήσεις, όπως άλλωστε είναι (ή οφείλει να είναι) η ολοκλήρωση μιας έκδοσης για την ιστορία της ανάγνωσης.

Χριστίνα Μπάνου
Λέκτορας
Τμήμα Αρχαιονομίας-Βιβλιοθηκονομίας
Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Εισαγωγή

των Guglielmo Cavallo και Roger Chartier

Οι αναγνώστες, χωρίς να είναι ούτε στο ελάχιστο συγγραφείς, ιδρυτές ενός ιδιαίτερου χώρου, κληρονόμοι ανθρώπων που μόχθησαν στα παλαιά χρόνια, που μόχθησαν δουλεύοντας τη γη της γλώσσας, ανοίγοντας πηγάδια και κτίζοντας σπίτια, οι αναγνώστες είναι ταξιδιώτες: περιδιαβαίνουν στα κτήματα των άλλων, σαν περαστικοί λαθροθήρες μέσα από τα χωράφια αυτά, που δεν τα έχουν γράψει, λεηλατώντας τους θησαυρούς του Σολομώντα για την απόλαυσή τους. Η γραφή συσσωρεύει, αποθησαυρίζει, αντιστέκεται στο χρόνο εγκαθιδρύοντας έναν τόπο και πολλαπλασιάζοντας το προϊόν της χάρη στην επέκταση της αναπαραγωγής της. Η ανάγνωση δεν είναι εξασφαλισμένη από τη φθορά του χρόνου (ο αναγνώστης αποξεχνιέται αλλά και ξεχνάει), δεν διαφυλάσσει ή διαφυλάσσει αναποτελεσματικά τα αποκτήματά της, και κάθε τόπος από όπου περνά είναι μια επανάληψη του απολεσθέντος παραδείσου¹.

Σε αυτό το κείμενο, ο Michel de Certeau κάνει μια βασική διάκριση ανάμεσα στο γραπτό ίχνος –όποιο κι αν είναι αυτό–, το ακινητοποιημένο, το διαρκές, το διαφυλάσσει, και τις αναγνώσεις του ίχνους, που ανήκουν πάντα στην κατηγορία του εφήμερου, της πολλαπλότητας και της επιπόνησης. Από εδώ καθορίζεται και η πρόθεση αυτού του βιβλίου –γραμμένου από πολλούς συγγραφείς, σαν μουσικό κομμάτι για πάνω παιγμένο από πολλά χέρια–, που πηγάζει από δύο στοιχειώδεις ιδέες. Η πρώτη είναι ότι η ανάγνωση δεν είναι εγγεγραμμένη εκ των προτέρων στο κείμενο, χωρίς καμιά νοητή απόκλιση ανάμεσα στην έννοια που του έχει δοθεί (από το συγγραφέα, τον εκδότη, την κριτική, την παράδοση κτλ.) και τη χρήση ή την ερμηνεία που ενδέχεται να του κάνουν οι αναγνώστες του. Η δεύτερη αναγνωρίζει ότι ένα κείμενο υπάρχει μόνο και μόνο επειδή υπάρχει κάποιος αναγνώστης που θα το σημασιοδοτήσει:

Είτε πρόκειται για εφημερίδα είτε για τον Proust, το κείμενο αποκτά νόημα μόνο διαμέσου των αναγνωστών του· αλλάζει ανάλογα με αυτούς· το κείμενο οργανώνεται σύμφωνα με κώδικες αντίληψης που διαφεύγουν από το ίδιο. Μετατρέπεται σε κείμενο μόνο μέσα από τη σχέση του με την εξωτερικότητα του αναγνώστη, μέσα από ένα παιχνίδι άντλησης συμπερασμάτων και εφαρμογής τεχνασμάτων που διεξάγεται ανάμεσα στα συνδυασμένα δύο είδη «αναμονής»: εκείνης που οργανώνει τον *αναγνώσιμο* χώρο (λογοτεχνικότητα) και εκείνης που οργανώνει την πράξη που απαιτείται για την *πραγματοποίηση* του έργου (ανάγνωση)².

1. Michel de Certeau, *L'invention du quotidien*, τόμ. 1, *Arts de faire* (1980), ανατύπωση, Gallimard, Παρίσι 1990, σ. 251.

2. Στο ίδιο, σ. 247.

Καθήκον, συνελώς, των ιστορικών που συμμετείχαν στο παρόν έργο ήταν να ανασυγκροτήσουν, με τις διαφορές και τις ιδιαιτερότητές τους, τους ποικίλους τρόπους ανάγνωσης που χαρακτήρισαν τις δυτικές κοινωνίες από την αρχαιότητα.

Για την ευόδωση μιας τέτοιας έρευνας απαιτείται να στρέψουμε την προσοχή μας στον τρόπο με τον οποίο συναντιέται «ο κόσμος του κειμένου» με τον «κόσμο του αναγνώστη», για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του Paul Ricœur³. Η ανασυγκρότηση μιας τέτοιας διαδικασίας στις ιστορικές της διαστάσεις απαιτεί, πρώτα από όλα, να παρατηρήσουμε ότι οι όροι αυτοί εξαρτώνται από τις μορφές και τις περιστάσεις μέσα από τις οποίες προσλαμβάνονται και αφομοιώνονται από τους αναγνώστες τους (ή τους ακροατές τους). Οι δέκτες αυτοί δεν αντιμετωπίζουν ποτέ κείμενα αφηρημένα, ιδεατά, αποκομμένα από κάθε υλικό στοιχείο, αλλά, αντίθετα, χειρίζονται αντικείμενα, ακούν λόγια των οποίων οι διάφοροι τύποι δεσπόζουν στην ανάγνωση (ή την ακρόαση) και, κατ' αυτό τον τρόπο, κατευθύνουν την ενδεχόμενη κατανόηση του κειμένου. Αντίθετα με το πώς το κείμενο ορίζεται από τη σημασιολογία [sémantique] – η οποία κυριαρχούσε κάποτε όχι μόνο στη στρουκτουραλιστική κριτική (με όλες τις παραλλαγές της) αλλά και σε εκείνες τις λογοτεχνικές θεωρίες που τις απασχολούσε ιδιαίτερα να αναδομήσουν τον τρόπο πρόσληψης των έργων – πρέπει να δεχτούμε ότι οι μορφές παράγουν νόημα και ότι ένα κείμενο αποκτά μοναδική σημασία και κύρος όταν αλλάζει το βασικό υλικό με το οποίο αυτό προσφέρεται για ανάγνωση. Κατά συνέπεια, κάθε ιστορία των μεθόδων ανάγνωσης είναι αναγκαστικά μια ιστορία των γραπτών αντικειμένων και των λέξεων που αναγιγνώσκονται.

Πρέπει επίσης να συγκρατήσουμε ότι η ανάγνωση είναι μια πρακτική που υλοποιείται μονίμως με τις χειρονομίες, με τους χώρους και με τις συνήθειες. Διατηρώντας τις αποστάσεις μας από τη φαινομενολογική αντιμετώπιση, που απαλείφει τους συγκεκριμένους τρόπους της ανάγνωσης επειδή τη θεωρεί μια ανθρωπολογική σταθερά, εμείς πρέπει να ταυτίσουμε τις ιδιαίτερες διαθέσεις με τις οποίες διακρίνονται οι κοινότητες των αναγνωστών, τις αναγνωστικές παραδόσεις, τους τρόπους ανάγνωσης.

Το εγχείρημα προϋποθέτει να αναγνωριστούν ποικίλες διακρίσεις, και πρώτα απ' όλα διακρίσεις ανάμεσα στις ικανότητες ανάγνωσης. Με τον βασικό αλλά χονδροειδή διαχωρισμό των εγγράμματων από τους αναλόγους δεν εξαντλούνται οι διαφορές που ενδέχεται να υπάρχουν στη σχέση με το γραπτό κείμενο. Όλοι όσοι είναι ικανοί να διαβάσουν τα κείμενα δεν τα διαβάζουν με τον ίδιο τρόπο, και η απόσταση που χωρίζει, σε κάθε ιστορική περίοδο, τους εξαιρετικά ικανούς εγγράμματους και τους λιγότερο επιδέξιους αναγνώστες είναι μεγάλη. Διακρίσεις ανάμεσα σε κανόνες και σε συμβάσεις της ανάγνωσης που καθορίζουν, σε κάθε αναγνωστική κοινότητα, τις διάφορες θεμιτές χρήσεις του βιβλίου, τα εργαλεία αλλά και τις διαδικασίες της ερμηνείας. Διακρίσεις, τέλος, ανάμεσα στις πολύ διαφορετικές προσδοκίες και τα ενδιαφέροντα που οι ποικίλες ομάδες αναγνωστών επενδύουν στην πρακτική της ανάγνωσης. Από τους προσδιορισμούς αυτούς, από τους οποίους καθοδηγούνται οι πρακτικές, εξαρτώνται οι τρόποι με τους οποίους μπορούν να διαβαστούν τα κείμενα και μάλιστα να διαβαστούν διαφορετικά από αναγνώστες με ανόμοιες διανοητικές τεχνικές, που

3. Paul Ricœur, *Temps et récit*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1985, τόμ. 3, *Le Temps raconté*, σσ. 228-263.

δεν διατηρούν τις ίδιες σχέσεις με το γραπτό κείμενο και δεν αποδίδουν ούτε την ίδια σημασία ούτε την ίδια αξία σε μια φαινομενικά όμοια πράξη: την ανάγνωση ενός κειμένου.

Συνεπώς μια ιστορία σε μακρά διάρκεια των αναγνωσμάτων και των αναγνωστών πρέπει να αφορά την ιστορικότητα των τρόπων χρησιμοποίησης, κατανόησης και αφομοίωσης των κειμένων. Η ιστορία αυτή εξετάζει τον «κόσμο του κειμένου» ως έναν κόσμο αντικειμένων, μορφών και τελετουργιών που οι συμβάσεις και οι συναρμογές τους υποστηρίζουν και εξαναγκάζουν την οικοδόμηση του νοήματος. Θεωρεί, από την άλλη, ότι ο «κόσμος του αναγνώστη» συγκροτείται από «ερμηνευτικές κοινότητες», σύμφωνα με τη διατύπωση του Stanley Fish⁴, στις οποίες ανήκουν ξεχωριστοί αναγνώστες (και αναγνώστριες). Καθεμιά από αυτές τις κοινότητες διαθέτει κοινές ικανότητες, συνήθειες, κώδικες και ενδιαφέροντα που ενεργοποιούνται κατά τη σχέση της με τα γραπτά κείμενα. Γι' αυτό, στο παρόν βιβλίο, θα δοθεί διπλή προσοχή: από τη μία, στις υλικές ιδιότητες των κειμένων και, από την άλλη, στις πρακτικές που εφαρμόζουν οι αναγνώστες τους.

«Οι καινούργιοι αναγνώστες παράγουν καινούργια κείμενα, και οι σημασίες των κειμένων αυτών εξαρτώνται από τις καινούργιες τους μορφές»⁵. Έτσι όρισε, με μεγάλη οξυδέρκεια, ο D.F. McKenzie το διπλό σύνολο των παραλλαγών –παραλλαγές στις μορφές του γραπτού λόγου, παραλλαγές στην ταυτότητα του ποικιλόμορφου αναγνωστικού κοινού– που οφείλει να λάβει υπόψη της κάθε ιστορία που επιθυμεί να αποκαταστήσει τη μεταβαλλόμενη και πολλαπλή σημασία των κειμένων. Στο παρόν βιβλίο εκμεταλλευτήκαμε με διάφορους τρόπους τη διαπίστωση αυτή: εντοπίζοντας τις μείζονες διακρίσεις που, στη μακρά ιστορική διάρκεια, φέρνουν σε αντιπαράθεση τους ποικίλους τρόπους ανάγνωσης, χαρακτηρίζοντας με βάση τις αποκλίσεις τους τις πρακτικές που εφαρμόζουν οι διαφορετικές κοινότητες αναγνωστών στο εσωτερικό μίας και της αυτής κοινωνίας, δίνοντας προσοχή στις μεταβολές των μορφών και των κωδικών που τροποποιούν ταυτόχρονα τόσο το κύρος όσο και το κοινό των διαφορετικών λογοτεχνικών ειδών των κειμένων.

Μια τέτοια προοπτική, μολονότι εγγράφεται ευκρινέστατα στην παράδοση της ιστορίας του βιβλίου, τείνει ωστόσο να μεταθέσει τα ερωτήματα και τις ενέργειες. Πράγματι, η ιστορία του βιβλίου, για μακρύ χρονικό διάστημα, είχε ως αντικείμενό της τη μελέτη της άνιση παρουσίας του βιβλίου στις ποικίλες ομάδες που συνθέτουν μια κοινωνία. Σε αυτό οφείλεται και η κατά τα άλλα τελείως αναγκαία συγκρότηση δεικτών κατάλληλων να αποκαλύψουν τις μορφωτικές αποκλίσεις· τέτοιοι είναι, για παράδειγμα –σε δεδομένη περιοχή και σε δεδομένο χρόνο– η άνιση κατοχή βιβλίων, η ιεράρχηση των βιβλιοθηκών ανάλογα με το πλήθος των βιβλίων που περιλαμβάνουν, ή επίσης ο θεματικός χαρακτηρισμός των συλλογών με βάση την έκταση που έχουν σε αυτές οι διάφορες βιβλιογραφικές κατηγορίες. Σύμφωνα με αυτή την προοπτική, γνωρίζω τα αναγνώσματα σημαίνει πρώτα από όλα συγκροτώ κατηγορίες, καθορίζω ποσοτικά όρια, καταρτίζω στατιστικές. Ο σκοπός τελικά είναι να ανιχνευτεί πώς μεταφράζονται πολιτιστικά οι κοινωνικές διαφορές.

4. Stanley Fish, *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretative Communities*, Cambridge, Mass. και Λονδίνο 1980.

5. D.F. McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts*, The Panizzi Lectures, Λονδίνο 1985, The British Library, 1986, σ. 20.

Αυτή η δραστηριότητα επισώρευσε μια γνώση χωρίς την οποία κάποια άλλα ερωτήματα θα ήταν αδιανόητα – και το παρόν βιβλίο ακατόρθωτο. Δεν είναι ωστόσο αρκετή για να γραφτεί μια ιστορία που να πραγματεύεται τις πρακτικές της ανάγνωσης. Πρώτα από όλα, υποδηλώνει πως οι πολιτιστικές διαστρωματώσεις διαμορφώνονται αναγκαστικά ακολουθώντας κάποιους εκ των προτέρων υπάρχοντες κοινωνικούς διαχωρισμούς. Ανάγει, επίσης, τις διαφορές που υπάρχουν στις πρακτικές ανάγνωσης σε κάποιες αριστοκρατικές αντιπαραθέσεις, δηλαδή είτε στην κλίμακα των μακροσκοπικών διακρίσεων (ανάμεσα στους κυρίαρχους και τους κυριαρχούμενους, ανάμεσα στις ελίτ και το λαό) είτε στην κλίμακα ορισμένων μικρής σημασίας διαφοροποιήσεων (για παράδειγμα, ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες που ιεραρχούνται με βάση διακρίσεις θέσης ή επαγγέλματος ή οικονομικών επιπέδων).

Οι πολιτιστικές διαφοροποιήσεις δεν ρυθμίζονται όμως υποχρεωτικά σύμφωνα με ένα μοναδικό χνάρι με βάση το οποίο έχει καταταμηθεί το κοινωνικό πεδίο, χνάρι που υποτίθεται ότι διέπει την άνιση παρουσία διάφορων αντικειμένων όπως και την ποικιλομορφία των πρακτικών. Πρέπει να αναστραφεί η προοπτική και να ανευρεθούν οι κοινωνικοί κύκλοι ή οι κοινότητες που συμμερίζονται παρόμοια σχέση με τον γραπτό λόγο. Όταν κάποιος ξεκινά έτσι από τη διακίνηση των αντικειμένων και την ταύτιση των πρακτικών, και όχι από τις κοινωνικές τάξεις ή τις ομάδες, οδηγείται να αναγνωρίσει ότι οι βασικές αρχές της διαφοροποίησης είναι πολλαπλές αιτιολογώντας έτσι τις πολιτιστικές αποκλίσεις: για παράδειγμα, η υπαγωγή σε ένα καλλιτεχνικό είδος ή σε μια γενιά, η προσχώρηση σε μια θρησκεία, η κοινωνική αλληλεγγύη, οι παιδαγωγικές ή σωματειακές παραδόσεις, κτλ.

Σε καθεμιά από αυτές τις ταυτισμένες με αυτό τον τρόπο «ερμηνευτικές κοινότητες» η σχέση με τον γραπτό λόγο επιτελείται μέσα από τεχνικές, χειρονομίες, τρόπους ζωής. Η ανάγνωση δεν είναι μόνο ένα αφηρημένο διανοητικό εγχείρημα: είναι εμπλοκή του σώματος, εγγραφή μέσα σ' ένα χώρο, σχέση με τον εαυτό σου ή με τους άλλους. Γι' αυτόν το λόγο, στο παρόν βιβλίο, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή σε τρόπους ανάγνωσης που έχουν εξαφανιστεί ή περιθωριοποιηθεί στον σύγχρονο κόσμο. Για παράδειγμα, η μεγαλόφωνη ανάγνωση με τη διπλή της λειτουργία, που αποβλέπει, αφενός, στη μετάδοση του γραπτού λόγου σε όσους δεν γνωρίζουν πώς να τον αποκρυπτογραφήσουν και, αφετέρου, στη σταθεροποίηση ορισμένων ενσωματωμένων μορφών κοινωνικής διαβίωσης που αποτελούν αντίστοιχες μορφές της ιδιωτικής ζωής – της οικογενειακής οικειότητας, της διασκέδασης, της συννεοχής ανάμεσα σε εγγράμματους. Μια ιστορία της ανάγνωσης δεν πρέπει να περιοριστεί αποκλειστικά να καθορίσει τη γενεαλογία του σύγχρονου μας τρόπου ανάγνωσης, της σιωπηλής ανάγνωσης, αυτής που γίνεται με τα μάτια. Αποστολή της –και μάλιστα η κύρια αποστολή– είναι επίσης να ξαναβρεί ξεχασμένες χειρονομίες, εξαφανισμένες συνήθειες. Το διακύβευμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς αποκαλύπτει όχι μόνο τη μακρινή πια σήμερα παραδοξότητα μερικών πρακτικών, πολύ κοινών παλαιότερα, αλλά και το αρχικό και ειδικό κύρος ορισμένων κειμένων που είχαν δημιουργηθεί για τρόπους ανάγνωσης που δεν εφαρμόζονται πια σήμερα από τους αναγνώστες τους. Στην αρχαιότητα, στο Μεσαίωνα, ακόμα και στον 16ο και τον 17ο αιώνα, αυτό που εννοείται αλλά και αυτό που πραγματοποιείται ως ανάγνωση για πολλά κείμενα είναι μια φωνητική εκφορά και οι αναγνώστες αυτών είναι οι ακροατές της αναγιγνώσκουσας φωνής. Επει-

δή, λοιπόν, το κείμενο απευθύνεται εξίσου στο αυτί όσο και στο μάτι, παίζει με μορφές και τύπους κατάλληλους να υποβάλουν τον γραπτό λόγο στις ιδιαίτερες απαιτήσεις της προφορικής «απόδοσης».

Ό,τι κι αν κάνουν οι συγγραφείς, σίγουρα δεν είναι αυτοί που γράφουν τα βιβλία. Τα βιβλία άλλωστε δεν είναι γραμμένα. Είναι προϊόντα γραφέων και άλλων τεχνιτών, διάφορων χειρωνακτών και άλλων εργαζομένων, είναι κατασκευασμένα από τυπογραφικά πιεστήρια και από άλλες μηχανές⁶.

Σε αντιδιαστολή με την απεικόνιση τη δημιουργημένη από την ίδια τη λογοτεχνία και την υιοθετημένη από την ποσοτική ιστορία του βιβλίου, σύμφωνα με την οποία το κείμενο υπάρχει καθαυτό, ανεξάρτητο από κάθε υλικό στοιχείο, πρέπει να υπενθυμιστεί ότι δεν υπάρχει κείμενο ανεξάρτητο από την υλική του βάση με την οποία προσφέρεται προς ανάγνωση (ή προς ακρόαση), ή αποκομμένο από τις συνθήκες της ανάγνωσής του (ή της ακρόασής του). Οι συγγραφείς δεν γράφουν βιβλία. Γράφουν κείμενα που αποβαίνουν γραμμένα υλικά αντικείμενα –χειρόγραφα, εγχάρακτα, έντυπα και, σήμερα πλέον, ηλεκτρονικά επεξεργασμένα αντικείμενα– που κάποιοι αναγνώστες με σάρκα και οστά τα χρησιμοποιούν ο καθένας με διαφορετικό τρόπο, και των οποίων οι τύποι ανάγνωσης διαφέρουν ανάλογα με τις εποχές, τον τόπο και το κοινωνικό περιβάλλον.

Σε αυτή τη συγκεκριμένη διαδικασία, την τόσο συχνά λησμονημένη, επικεντρώσαμε αυτό το βιβλίο, που σκοπό έχει να εντοπίσει στο εσωτερικό κάθε εξεταζόμενης χρονικής περιόδου τις θεμελιώδεις μεταλλάξεις που τροποποίησαν τις πρακτικές της ανάγνωσης στον δυτικό κόσμο και, πέρα από αυτές, τις σχέσεις με τον γραπτό λόγο. Γι' αυτόν το λόγο, υπάρχει η χρονολογική και ταυτόχρονα θεματική οργάνωση του παρόντος βιβλίου, το οποίο αποτελείται από δεκατρία κεφάλαια, τα οποία ξεκινούν από την επινόηση της σιωπηλής ανάγνωσης στην αρχαία Ελλάδα και φτάνουν μέχρι τις νέες πρακτικές που επιτρέπει και ταυτόχρονα επιβάλλει η ηλεκτρονική επανάσταση της εποχής μας.

Ο ελληνικός και ελληνιστικός κόσμος: οι διαφορετικές πρακτικές

«Όταν όμως μια φορά γραφτεί ο κάθε λόγος, κυλιέται (κυλινδείται) παντού με τον ίδιο τρόπο σε όσους καθόλου δεν αρμόζει, και δεν γνωρίζει να μιλήσει σ' αυτούς που πρέπει και να σωπάσει σ' αυτούς που δεν πρέπει να μιλήσει»⁷. Η παρατήρηση αυτή, την οποία απευθύνει ο Σωκράτης στον Φαίδρο του Πλάτωνα, βασίζεται εξολοκλήρου στο ρήμα *κυλίνδω*, «κυλώ», που πολύ παραστατικά κατέληξε να σημαίνει το βιβλίο με κυλινδρική μορφή, το οποίο, στην πορεία του προς τους αναγνώστες, «κυλά» μεταφορικά προς κάθε κατεύθυνση, ενώ ο λόγος του, το λέγειν του, δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στη μεγαλόφωνη ανάγνωση (που καλύτερα στο εξής να δηλώνουμε με την έκφραση «φωνητική ανάγνωση»). Και συνεχίζει ο Πλάτων: «Έχοντας σφάλει (πλημμελούμενος) μάλιστα και χωρίς να κατηγορηθεί σε δίκη, έχει συνεχώς

6. Roger Stoddard, «Morphology and the Book from an American Perspective», *Printing History*, 17, 1990, σσ. 2-14.

7. Πλάτων, *Φαίδρος* (ή *περί έρωτος*), εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια φιλολογική ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 193. (Σ.τ.Μ.)

ανάγκη τη βοήθεια του δημιουργού του. Ο ίδιος όμως δεν έχει τη δυνατότητα ούτε να αμυνθεί ούτε και να βοηθήσει ουσιαστικά τον ίδιο του τον εαυτό»⁸ – φράση, στην οποία η χρήση του ρήματος *πλημμελέω*, που κατά λέξη θα πει «διαπράττω παραφωνία», υπονοεί με τη σειρά της μια ανάγνωση όπου η φωνητική ερμηνεία, αν είναι «παραφωνία», σημαίνει πως δεν εναρμονίζεται με την πρόθεση του συγγραφέα, πως μπορεί να διαστρεβλώσει και, κατά συνέπεια, να προσβάλλει τον γραπτό λόγο.

Το απόσπασμα του Πλάτωνα, άμεσα ή έμμεσα, εγείρει και άλλα βασικά ζητήματα γύρω από την ιστορία της ανάγνωσης στον κλασικό ελληνικό κόσμο. Κατ' αρχάς, θα πρέπει κανείς να αναλογιστεί τη σχέση ανάμεσα στα συστήματα επικοινωνίας, όχι μόνο ως προς την προφορικότητα και τη γραφή, αλλά και στο πλαίσιο της ίδιας της προφορικότητας, που τίθεται έτσι με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με το αν εκφράζεται ως καθαρά ομιλών λόγος ή ως φωνητική απόδοση ενός γραπτού από κάποιο άτομο-αναγνώστη. Ο ομιλών λόγος – αυτός που από τον Πλάτωνα εικαμβάνεται ως «ο λόγος της αλήθειας», χρήσιμος κατά τη γνωστική διαδικασία – επιλέγει τους συνομιλητές του, μπορεί να μελετήσει τις αντιδράσεις τους, να απαντήσει στις ερωτήσεις τους, να αντικρούσει τις επιθέσεις τους. Ο γραπτός λόγος, αντίθετα, είναι σαν ζωγραφικός πίνακας: αν του απευθύνει κανείς μια ερώτηση, δεν απαντά· το μόνο που κάνει είναι να επαναλαμβάνεται επ' άπειρον. Το γραπτό, το οποίο διαδίδεται σε μια υλική, αδρανή βάση, δεν ξέρει σε ποιον πρέπει να απευθυνθεί που να είναι σε θέση να το καταλάβει και σε ποιον δεν πρέπει να μιλήσει γιατί θα είναι ανίκανος να το κατανοήσει: εν ολίγοις, δεν ξέρει ποιος κατά την ανεξέλεγκτη διάδοσή του θα του παράσχει το εργαλείο της φωνής, ποιος, μέσω της ανάγνωσης, θα αναδείξει το νόημά του. Συνεπώς, κάθε ανάγνωση αποτελεί και μια διαφορετική ερμηνεία του κειμένου, η οποία καθορίζεται απευθείας από τον αναγνώστη. Χωρίς αμφιβολία, και παρά τις επιφυλάξεις του Πλάτωνα, το βιβλίο απολαμβάνει την ελευθερία να «κυλιέται» προς κάθε κατεύθυνση, προσφερόμενο για ελεύθερη ανάγνωση, ερμηνεία και χρήση του κειμένου.

Η καινοτομία όμως αυτή, που θέλει το βιβλίο όχημα του γραπτού λόγου, ο οποίος προορίζεται για ανάγνωση, έχει και άλλες συνεπαγωγές. Την περίοδο αυτή αρχίζει να μετριάζεται η απόκλιση – έτσι όπως ανασυντίθεται για την Ελλάδα του 6ου και του ύστερου 5ου π.Χ. αιώνα – ανάμεσα στην περιορισμένη παρουσία του βιβλίου και, από την άλλη πλευρά, στη μάλλον μεγάλη διάδοση του αλφαριθμητισμού και των πρακτικών ανάγνωσης των επίσημων ή ιδιωτικών επιγραφών, ίσως ακόμα και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης. Πρόκειται για μια απόκλιση που αφορά σε βάθος την ίδια τη λειτουργία της γραφής εκείνη την εποχή. Η παραγωγή επιγραφών εκτεθειμένων σε δημόσια ανάγνωση και, κυρίως, οι επίσημοι τρόποι έκθεσης και η τυπολογία του μηνύματός τους συνιστούν μία από τις σημαντικότερες πτυχές της αθηναϊκής δημοκρατίας, ήδη από την εποχή της ίδρυσής της (508-507 π.Χ.).

Αν, όπως γράφει ο Jesper Svenbro, η γραφή «τίθεται στην υπηρεσία του προφορικού πολιτισμού [...] για να συμβάλει στην παραγωγή ήχου, παραστατικού λόγου και αιώνιας δόξας», τότε η λειτουργία αυτή αφορά τη γραπτή σύνθεση στο στάδιο της «ακουστικότητας» (προφορικής έκδοσης) της ελληνικής παραγωγής κειμένων: πρόκειται κυρίως για την

8. Στο ίδιο.

επική ποίηση και, γενικότερα, για τα έμμετρα έργα· σε αυτή την κατηγορία μπορούν να υπαχθούν και οι επιγραφές ή τα μικροκείμενα που χαράσσονταν σε αντικείμενα. Η γραφή όμως, και πιο συγκεκριμένα το βιβλίο, επιτελούσε και μια άλλη λειτουργία: τη διατήρηση του κειμένου. Στην αρχαία Ελλάδα υπήρχε πλήρης επίγνωση του ότι η γραφή είχε «επινοηθεί» προκειμένου να καθορίζει και, κατά συνέπεια, να ανακαλεί στη μνήμη τα κείμενα, εν ολίγοις, να τα διατηρεί. Υπό αυτή την έννοια, αποδεικνύονται ακριβείς οι αρχαίες μαρτυρίες που κάνουν λόγο για αντίτυπα ποιητικών ή επιστημονικοφιλοσοφικών έργων, τα οποία αφιερώνονταν και φυλάσσονταν στους ναούς, όπως και για τη «σφραγίδα» του δημιουργού, η οποία αποτελούσε εγγύηση της κειμενικής αυθεντικότητας του έργου, που όμως δικαιολογείται μόνο στην περίπτωση ενός βιβλίου προορισμένου να διατηρήσει μάλλον παρά να απηχήσει το γραπτό κείμενο (μολονότι δεν μπορούν να αποκλειστούν μορφές δημόσιας μεγαλόφωνης ανάγνωσης, ίσως και από τον ίδιο το συγγραφέα).

Ο ύστερος 5ος π.Χ. αιώνας φαίνεται να σηματοδοτεί το όριο μεταξύ του βιβλίου που προορίζεται σχεδόν αποκλειστικά για τον καθορισμό και τη διατήρηση των κειμένων και του βιβλίου που προορίζεται για ανάγνωση⁹. Οι παραστάσεις στα αττικά αγγεία της περιόδου αυτής τεκμηριώνουν τη μετάβαση από σκηνές που παρουσιάζουν τα βιβλία ως κείμενα για σχολική χρήση –τα οποία, ως κάποιο βαθμό, χρησιμοποιούνται για εκπαιδευτικούς σκοπούς– σε σκηνές καθεαυτο ανάγνωσης, στις οποίες οι μορφές των αναγνωστών αρχικά είναι μόνο ανδρικές, δεν αργούν όμως να κάνουν την εμφάνισή τους και οι γυναίκες. Οι μορφές αυτές δεν είναι μεμονωμένες, αντίθετα εντάσσονται σε σκηνές που απεικονίζουν γιορτές ή συζητήσεις, ένδειξη ότι η πρακτική της ανάγνωσης θεωρούνταν πρωτίστως μια ευκαιρία για κοινωνική (ή συλλογική) ζωή. Η εντελώς ατομική ανάγνωση, αν και δεν ήταν άγνωστη, εντούτοις σπάνιζε, τουλάχιστον αν κρίνουμε από τις ελλείψεις –υπερβολικά ελλείψεις μάλιστα– εικονογραφικές ή φιλολογικές μαρτυρίες που έχουν διασωθεί.

Ένα άλλο ζήτημα συνδέεται με την πρακτική της μεγαλόφωνης ανάγνωσης, της πλέον διαδεδομένης σε όλη την αρχαιότητα. Έχει διαπιστωθεί ότι η πρακτική αυτή βασίζεται στην ανάγκη να γίνεται κατανοητό από τον αναγνώστη το νόημα της *scriptio continua*, της συνεχούς γραφής [γραφής χωρίς κενά ανάμεσα στις λέξεις], η οποία, αποχωρισμένη από κάθε φωνητικό ήχο, καταλήγει συγκεχυμένη και αδρανής. Εξίσου παλαιά, όμως, είναι και η σιωπηλή ανάγνωση¹⁰. Έτσι, δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί κανείς, αφενός, μέχρι ποιου σημείου διαφοροποιούνται οι δύο πρακτικές που στόχευαν στην ανάγνωση της *scriptio continua* και, αφετέρου, μήπως τελικά συνυπήρχαν ανέκαθεν και δεν εξαρτώνται μόνο από τις συνθήκες ανάγνωσης.

Οι πρώτες μαρτυρίες του Ευριπίδη και του Αριστοφάνη για τη σιωπηλή ανάγνωση ανάγονται στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα, αλλά δεν αφορούν το βιβλίο (ένα μήνυμα σε πινακίδα και ο χρησμός ενός μαντείου). Πρόκειται για ακριβείς μαρτυρίες. Εύλογα, όμως, διερωτάται κανείς μήπως την ίδια εκείνη περίοδο και υπό ορισμένες συνθήκες δεν συνηθίζοταν και η

9. Περιορίζομαι να παραπέμψω στην κλασική εργασία του E.G. Turner, *Athenian Books in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Λονδίνο 1977.

10. B.M.W. Knox, «Silent Reading in Antiquity», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, IX (1968), σσ. 421- 435.

Η *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο* αποτελεί ένα σημαντικό, κλασικό πλέον έργο, το οποίο συντέλεσε, ήδη αμέσως μετά την πρώτη έκδοσή του στα γαλλικά και στα ιταλικά, στον επιστημονικό διάλογο για τα θέματα της ανάγνωσης. Το παρόν επιστημονικό έργο αποτελείται από την εισαγωγή και δεκατρία κείμενα, καθένα από τα οποία καλύπτει μία ορισμένη χρονική περίοδο και πραγματεύεται συγκεκριμένα ζητήματα για την ανάγνωση, σκιαγραφώντας τις μεταβολές στις αναγνωστικές συνήθειες και μεθόδους. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται το πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της ανάγνωσης. Γραμμένα από ειδικούς επιστήμονες, τα κείμενα αποτελούν μια ολοκληρωμένη προσέγγιση υπό τη μορφή συλλογικού τόμου, ο οποίος εξετάζει τις αλλαγές που υπέστη η ανάγνωση λόγω των μεταβολών που χαρακτήριζαν το εκάστοτε μέσο της ανάγνωσης, και εστιάζεται στην παραγωγή και τη διακίνηση των κειμένων, με παράλληλη αναφορά στις βιβλιοθήκες. Ιδιαίτερα για τις τελευταίες, παρουσιάζεται η εξέλιξή τους και σκιαγραφείται ο ρόλος που κλήθηκαν σε κάθε περίπτωση να διαδραματίσουν. Με αυτό τον τρόπο ο παρών συλλογικός τόμος καλύπτει την ιστορία της ανάγνωσης από την αρχαιότητα έως σήμερα.